

Є. Х. ЯРОВА

ЗЕМЛЕРОБСЬКІ ЗНАРЯДДА ПРАЦІ СКІФО-САРМАТСЬКОГО ЧАСУ З ФОНДІВ ОДАМ

Північне Причорномор'я в скіфській та сарматській час було заселено як кочовими, так і землеробськими племенами. Археологічні розкопки на численних поселеннях даного часу, а також вказівки стародавніх авторів свідчать про важливу роль землеробства в економіці Північного Причорномор'я.

Так, наприклад, стародавній історик Геродот, який побував на території Північного Причорномор'я в V ст. до н. е., вказує на багаточисленні землеробські племена, які жили по берегах Дніпра та Бугу, а також дає деякі відомості про характер землеробства у них. Він згадує скіфів-землеробів¹ і скіфів-орачів², які сіють хліб.

Про те, що землеробство було вже плугове, вказує не тільки назва «скіфи-орачі», але і те, що в одній скіфській легенді (яку Геродот чув у скіфів-землеробів) згадується плуг, ярмо і сокира^{3,4}. Про плугове землеробство на Кримському півострові говорить пізній письменник Страбон⁵, повідомляючи про те, який врожай дає земля, зорана будь-яким плугом.

Винахід плуга із залізним лемешем і уміння використовувати тяглову силу волів дозволяло розорювати великі площі землі.

Що стосується зовнішнього вигляду плуга, яким користувалися землеробські племена Північного Причорномор'я, то мабуть він мав просту будову і був близький по типу до грецького плугу⁶ з міст Північного Причорномор'я. Плуг складався з дишла, що було з'єднане дугоподібною скріпою з робочою частиною і мало металічний леміш, прикріплений кільцем до дерев'яної подошви плугу.

Цікавий набір сільсько-господарських знарядь V—II ст. ст. до н. е. (кирки, сокири, серпи і лемеші від плугів) було виявлено в 1903 р. на Кримському півострові біля села Карань⁷. Простіші види залізних лемешовидних знарядь було виявлено на Пашковському селищі і в похованні Краснодарського могильника⁸.

¹ Геродот, IV, 18.

² Геродот, IV, 17.

³ Геродот, IV, 5.

⁴ М. И. Артамонов, Земледелие и земледельческий праздник у скифов. Ученые записки ЛГУ, вып. 15.

⁵ Страбон, VII, 4.

⁶ А. Н. Зограф, Античные монеты Северного Причерноморья. МИА, № 16, М.—Л., 1951, стор. 178, табл. XLI, 12.

⁷ ЗООИД, вып. XXVI, Одесса, 1906, стор. 251.

⁸ Покровский, Городища и могильники Среднего Прикубанья. Труды Краснодарского государственного педагогического института, т. VI, вып. I, Краснодар, 1937, стор. 3—38.

В Одеському державному археологічному музеї є матеріали Петухівського городища (Миколаївської обл.) II ст. до н. е.—IV ст. н. е., серед яких знаходиться виявлений там залізний леміш (інв. № 62293)^{9, 10} (табл. XXVII, рис. № 1). За своєю формою це знаряддя схоже на рівнобедрений трикутник, ребра якого мають довжину 23 см, а основа — 16 см. На превеликий жаль леміш погано зберігся і весь покритий іржею, бо був знайдений в одній з ям господарського призначення. Розкопані на території городища зернові ями, жорна, кістки великої рогатої худоби свідчать про те, що одним з головних занять населення, яке жило тут протягом довгого часу, було орне землеробство. Посереднім доказом існуючого плугового землеробства у племен Північного Причорномор'я можуть бути і великі запаси зерна, які зберігались в широко відомих зернових ямах ряду поселень цього часу.

В той час були відомі і інші землеробські знаряддя праці, зокрема залізні серпи. У залізного серпа, в порівнянні з бронзовим, більш удосконалені будова держака і ріжуча частина з зазубреним вістря. Він доцільно вигнутий і, крім того, більш легкий, що полегшує роботу.

В поселенні Петухівка (Миколаївська обл.) IV—III ст. ст. до н. е. розкопками було знайдено залізний серп (інв. № 43878), (табл. XXVII, рис. № 2). Лезо його слабо зігнуте, але в тій частині, де воно переходить в держак, плавно згинається майже під прямим кутом і переходить в стрижень для держака. Кінець ріжучої частини злегка зігнутий.

Найбільша відстань закруту леза по прямій лінії, проведеної між гострим кінцем серпа і хвостом його держака—біля 6 см, довжина всього серпа —37 см, ширина—2,8 см, товщина—0,7 см.

Частина стрижня, яка збереглася,—6 см. На стрижень насаджувався держак. Серп погано зберігся: він з'єднаний іржею і зараз складається з шести частин.

Аналогічні серпи даного типу відомі з Єлісаветинського могильника¹¹ в похованнях IV—III ст. ст. до н. е. і в одному з поховань біля станції Пашковської¹² того ж часу.

Для розмолу зерна служили зернотерки, кам'яні ступки, жорна. Такі знаряддя праці були в побуті задовго до н. е. Вони зустрічаються при розкопках поселень Північного Причорномор'я. Просо, полбу, ячмінь лущили в ступках. На зернотерках і жорнах розтирали зерно злакових рослин, головним чином, пшеницю.

Прості знаряддя розмолу—зернотерки з розтиральниками були відомі вже в ранньому Трипіллі. Вони збереглися і на початку раннього заліза, коли їм на зміну приходять більш удосконалені ручні жорна.

Зупинимось на землеробських знаряддях праці Одеського археологічного музею. Почнемо з огляду зернотерок з поселення на о-ві Березань (VII—VI ст. ст. до н. е.), на якому грецька культура займала пануюче положення, про що свідчать знахідки на цьому пункті.

Цікаві два великі нижні каменя і три верхні так звані розтиральники.

1. Нижній камінь зернотерки (інв. № 50751) овальної форми. Ро-

⁹ М. С. Синицын, ВДИ, 1952, № 2, стор. 247, рис. 4.

¹⁰ В. Д. Блаватский, Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. Москва, 1953, стор. 107.

¹¹ В. А. Городцов, СМЭ, № 3, 1935, стор. 71.

¹² Н. В. Анфимов, Земледелие у меот-сарматских племен Прикубанья, МИА, № 23, М.—Л., 1951, стор. 144.

боча поверхня згладжена. Камінь сірого кольору, доброї цілості. Розміри: довжина—46 см, ширина—24 см, товщина—6 см.

1-а. Верхній камінь—розтиральник (інв. № 50754), човновидної форми. Кінці його звисають донизу. Робоча поверхня згладжена. Камінь сірого кольору. Розміри: довжина—35 см, ширина—16 см (табл. XXVII, рис. № 3).

2. Великий нижній камінь зернотерки (інв. № 50753), овальної форми. Робоча поверхня згладжена. Камінь сірого кольору. Розміри: довжина—46 см, ширина—25 см, товщина—14 см.

2-а. Верхній камінь—розтиральник (інв. № 50752) човновидної форми з зігнутими донизу кінцями. Робоча поверхня стерта. Камінь сірого кольору. Розміри: довжина—43 см, ширина—15 см (табл. XXVII, рис. № 4).

3. Верхній камінь-розтиральник (інв. № 50755) такої ж форми і кольору. Робоча поверхня згладжена. Розміри: довжина—49 см, ширина—12 см (табл. XXVII, рис. № 5).

Розтиральникам в цілях зручності руху надана човновидна форма з закругленими кінцями, що звисають вниз. Такий тип зернотерок є найбільш раннім¹³.

З поселення Ільїнка, Одеської обл. (VII—VI ст. ст. до н. е.) у нас є два уламки від розтиральника.

1. Уламок від розтиральника (інв. № 25594), один край якого оброблений і має закруглену форму, другий—надломлений. Робочий бік згладжений. Камінь сірого кольору. Розміри: довжина—21 см, ширина—13 см, товщина—5 см.

2. Уламок від розтиральника (інв. № 25595). Один бік також оброблений і закруглений, а другий надломлений. Робочий бік згладжений. Камінь сірого кольору. Розміри: довжина—18 см, ширина—14 см, товщина—3 см (табл. XXVII, рис. № 6).

Як свідчать записи¹⁴, тут також було знайдено уламок зернотерки. В 1946 р. в Ільїнці ж, в обриві була знайдена велика кам'яна ступка (інв. № 26759) із сірого каменю грубої роботи¹⁵. Розміри: довжина—43 см, ширина—10 см (табл. XXVII, рис. № 9).

Уламки зернотерок і розтиральників знайдені були і в поселеннях: Вікторівка I, Миколаївської обл. (VI—IV ст. ст. до н. е.), Лузанівка, Одеської обл. (IV—III ст. ст. до н. е.), Петухівка, Миколаївської обл. (IV—III ст. ст. до н. е., табл. XXVII, рис. № 7).

Крім того, на поселенні Петухівка було знайдено маленьку кам'яну ступку з каміння рожевого кольору (інв. № 49910). Розміри: довжина—12 см, ширина—10 см, глибина—5 см (табл. XXVII, рис. 8).

В музеї знаходиться ще ступка, що добре збереглася. Вона виготовлена із сірого, щільного каменю (інв. № 50756). На превеликий жаль вона безпаспортна (табл. XXVII, рис. 10). Розміри: довжина—37 см, ширина—32 см, глибина—7 см. Наприкінці скіфського і на початку сарматського часу на території Північного Причорномор'я поряд з зернотерками вже були відомі і жорна. Жорно—це більш удосконалена зер-

¹³ В. Д. Блаватский, Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья, Москва, 1953, стор. 135, рис. 58.

¹⁴ Фонди музею. Дневник о раскопках в с. Ильинка, Одесской обл. М. С. Синицына за 1946 г. от 13/VIII 1946 г., кв. 6.

¹⁵ М. С. Синицын. Дослідження скіфо-сарматських пам'яток під Одесою в 1946 р. Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, Київ, 1949, стор. 151.

нотерка. Перехідним станом до нього з'явилася зернотерка з щілиною для впускання зерна.

Камінь її зверху вниз переміщався руками. Це дало поштовх до винайдення ручного жорна, тобто зернотерки з круглим отвором в центрі, верхній камінь якої повертався по колу. Зерно засипалося в отвір верхнього каменя і попадало поміж жорнами. При обертанні верхняка воно роздріблювалось та перетворювалось на муку.

Найбільш стародавні ручні жорна, що відомі в нашій країні, знайдені при розкопках поселення—торжища на о-ві Березань (VII—VI ст. ст. до н. е.). В документації про розкопки, які проводилися на о-ві Березані, згадуються знахідки жорен. Так, наприклад, в одному опису говориться, що на розкопі «В» 8 знайдено 3 жорна¹⁶.

В щоденнику М. Ф. Болтенко за 1909 рік говориться, що було знайдено 2 жорна, складені разом¹⁷.

Вони були знайдені під час розчищення насипу біля розкопок ями № 28, де був виявлений червоноглиняний світильник з грецьким граффіті, яке відноситься, як свідчить транскрипція букв, до IV ст. до н. е. Жорна зберігаються в Одеському державному археологічному музеї.

Зупинимось на їхньому опису:

1. Велике нижнє жорно зі слідами обробки на робочій поверхні (інв. № 50333). Форма кругла, не зовсім правильна з отвором посередині (д—4 см). З одного боку, невелика частина сколена. Камінь дрібнозернистий, сірого кольору. Розміри: діаметр—44 см, товщина—4 см (табл. XXVIII, рис. 11). Дане жорно має злегка опуклу кінчну поверхню. Нахил робочої поверхні нижнього жорна полегшував вихід розмолотого зерна, яке викидалося, як правило, на підстилку.

2. Нижнє жорно (інв. № 50336) круглої форми зі скосами по бокам. Поверхня робочої сторони стерта. Посередині, навколо отвору (д—4 см) поверхня злегка підвищується. Жорно зроблено з дуже пористого вапняку. Розміри: діаметр—37 см, товщина—1,5 см (табл. XXVIII, рис. 12).

3. Нижнє жорно (інв. № 50330) з невеликим отвором посередині (д—2,5 см), плоске. Жорно використовувалося в роботі, про що свідчать сліди. Камінь пористий, сіривато-білого кольору. Розміри: д—37 см, товщина—6 см (табл. XXVIII, рис. № 13).

4. Нижнє кругле жорно (інв. 50333), яке повністю збереглося, має кінчну поверхню і маленький отвір (д—3 см). Середина його опукла. На ньому помітні сліди від обертання верхнього жорна. Камінь сірого кольору. Розміри: діаметр—34 см, товщина—6,5 см (табл. XXVIII, рис. 14).

5. Нижнє кругле жорно з кінчною поверхнею (інв. № 50337) з маленьким отвором (д—3 см). Жорно розбите на дві частини. Поверхня також згладжена. Камінь сірого кольору. Розміри: діаметр—24 см, товщина—6,8 см (табл. XXVIII, рис. 15).

6. Верхнє жорно (інв. № 50334) круглої форми з порівняно великим отвором (д—5,8 см), куди, мабуть, засипалося зерно і через яке проходив скріплюючий стрижень. Поверхня має невелику виїмку, яка прихдилася на опуклу поверхню нижнього жорна. Розміри: діаметр—36 см, товщина—6,7 см (табл. XXVIII, рис. 16).

На вищезгаданому городищі Петухівка, Миколаївської обл. (II ст.

¹⁶ Фонди музея. Опись за 1909 г. 3—28 июня, стор. 6, II (198).

¹⁷ Фонды музея. Дневник раскопок М. Ф. Болтенко, 28 июня 1909, стор. 33.

до н. е.—IV ст. н. е.)¹⁸ було знайдено в 1950 р.¹⁸ також нижнє жорно (інв. № 55745) неправильної круглої форми.

На робочій стороні видно сліди користування, особливо спрацьовані краї, які стали трохи нижче середини. Робочий бік ледве помітно підвищується до середини. В центрі жорна наскрізний круглий отвір (д—2,5 см), який, звужуючись, переходить в циліндричний канал і закінчується на робочій поверхні невеликим круглим отвором. Камінь сіривато-білого кольору. Розміри: діаметр 39 см, товщина—6 см (табл. XXVIII, рис. 17).

Таким чином, оглянувши землеробські знаряддя праці, знайдені на території Північного Причорномор'я, можна зробити деякі висновки:

1. Місцевому землеробському населенню Північного Причорномор'я в скіфо-сарматський час був відомий плуг з залізним лемешем, про що свідчать як письмові джерела, так і археологічні знахідки.

2. Про високу землеробську культуру, про зріст врожайності свідчать і знахідки залізних доцільно вигнутих серпів, які були відомі вже в III—IV ст. ст. до н. е.

3. Жорна на о-ві Березань були відомі вже в VI ст. до н. е., а на других поселеннях Північного Причорномор'я з III—II ст. ст. до н. е.

4. Плуг з залізним лемешем, залізні серпи і жорна характеризують досить високий рівень розвитку землеробської культури Північного Причорномор'я, яке відіграло помітну роль в хлібному балансі країн Східного Середземномор'я, починаючи з другої половини I тисячоліття до н. е. і до перших сторіч н. е.

¹⁸ М. С. Синицын, ВДИ, № 2, 1952, стор. 249, рис. 7.